

הרב שמואל מוהליבר זצ"ל ומזכרת בתיה

אחיעזר ארקין

המעין, טבת תשנ"ג

תוכן המאמר:

"תורתנו שהיא מקור חיינו צריכה להיות יסוד תחייתנו בארץ אבותינו"
בחירת המייסדים של המושבה
הקמת המושבה
יחס הרב מוהליבר למושבה
פרשת שמיטת תרמ"ט
הקרע בין הרב מוהליבר לברון רוטשילד
ביקור הרב מוהליבר בארץ
"...והעליתם את עצמותי..."

תקציר: פעילותו ועזרתו של הרב מוהליבר בהקמת יישובים בארץ ישראל.
פרשת השמיטה והשלכותיה.

מילות מפתח: הבארון רוטשילד, מזכרת בתיה, (עקרון), שמיטה, חובבי
ציון, רבני ירושלים.

"תורתנו שהיא מקור חיינו צריכה להיות יסוד תחייתנו בארץ אבותינו"

מדברי הרב מוהליבר הגאון רבי שמואל מוהליבר זצ"ל, אשר נודע עוד בילדותו כ"עילוי
מפלובוקה", הוסמך לרבנות על-ידי ראשי ישיבת וולוז'ין בהיותו בגיל שמונה-עשרה וחצי.
במשך מספר שנים לא חפץ לשמש ברבנות ועסק במסחר, ורק בשלב מאוחר יותר שימש
ברבנות במספר קהילות חשובות במשך יובל שנים.

בעת שבתו על כס הרבנות בעיר הפלך ראדום הגיע לאוזניו קול נאקת בני ישראל, ומשראה
את לחץ העם היהודי וידע את מכאוביו היו נתונים לבו נפשו ומאודו לא רק לבני עדתו
בראדום, אלא לכל "קהל עדת ישורון ולארץ חמדה, נחלת אבותינו" (הספד "רמת שמואל").

במהלך מסעותיו לאיתור נדבנים שירימו תרומתם לבניית יישובים בארץ-ישראל הגיע בשלהי
שנת תרמ"ב לפריז ושם הפגישם הרב צדוק הכהן, רבה של פריז, עם הברון בנימין אדמונד

דה רוטשילד ז"ל. לפגישתו עם הברון רוטשילד, שהתקיימה בא' סוכות תרמ"ג (28.9.1882), נודעת חשיבות רבה, שכן במהלכה הצליח הרב מוהליבר לרכוש את לב הברון למען יישוב ארץ-ישראל.

בפגישה זו סוכם בין השניים כי הרב מוהליבר יבחר
"עשרה או שנים עשר איש עובדי אדמה מנעוריהם"
ולאחר שיעלו מרצונם החופשי
"ויעמדו שם בניסיון חודשים אחדים וימצאון מוכשרים לעבודת אדמה בארץ הקודש",
אז הברון
"יכון להם מושב בארץ הקודש".
המושבה החדשה שעל הקמתה סוכם נועדה לשמש כדגם ולהיות "לאות ומופת" למושבות
שיקומו בעקבותיה, כדברי הרב צדוק הכהן:
"אם המפעל הזה יצליח באמת בעזרת הש", נקל יהיה ללכת בדרך הזה הלאה, ונורה
לאחרים מאחינו כי ילכו גם המה בו" (יסוד המעלה, עמ' 10).

בחירת המייסדים של המושבה

בתחושת סיפוק מתוצאות המפגש הנ"ל יצא הרב מוהליבר זצ"ל יחד עם ר' יחיאל בריל ז"ל
(עורך עתון "הלבנון") ששהה אותה עת בפר"ז לבחור "בשימת עין ולב" אנשים שיתאימו
למשימה ויאותו להירתם להגשמתה,
"למען היות תקווה להמפעל הזה כי תהיה לו אחרית טובה".
בהגיעם לוויילנה שמעו בשבח יושבי הכפר פבלובקה הסמוך לעיירה רוז'נוי, אשר היה מיושב
בחקלאים יהודים.

ר' יחיאל בריל יצא בשליחות הרב מוהליבר לדבר על לב תושבי פבלובקה "השלווים
והשקטים" להטות שכמם, כשהוא מצויד במכתב מהרב מוהליבר לגאון הרב ר' מרדכי גימפל
יפה זצ"ל, רבה של רוז'נוי, שיסייע בבחירת האנשים המתאימים למשימה. בטרם יצא ר'
יחיאל בריל לדרכו הבטיח לו הרב מוהליבר להשליש סכום של 700 רובל כעירבון לכך
שחברת "כל ישראל חברים" שפעלה בשם הברון, תמלא את התחייבותיה כלפי העולים.

בו' חשוון תרמ"ג (19.10.1882) נבחרו בדקדקנות מקרב יושבי הכפר פבלובקה ובהמלצת
הרב מרדכי גימפל יפה:

"עשר משפחות ובהן 101 נפשות, 45 זכרים ונקבות ... 74 כולם בעלי כוח ואנשי שלום
ואחוזה" (יסוד המעלה, עמ' 21).

עם ראשי המשפחות שהיו "כולם עובדי אדמה מנעוריהם, כשרים ויראי ה' למאוד"
כהגדרת הרב מוהליבר, נחתם בט' בחשוון תרמ"ג (שבוע פר' לך-לך) הסכם המפרט את
התחייבויותיהם (כיסוי הוצאות הנסיעה, תקופת מבחן וניסיון במקווה ישראל, החזר הוצאות
התיישבותם) והתחייבויות חברת כ"ח אם יעמדו במבחן (בניית בתים, חפירת באר, עזרה
בקניית בהמות וכלי עבודה).

בהסכם נקבע, בין היתר, כי תחילה יעלו לארץ עשרת הנבחרים בלבד ולאחר שיעמדו במבחן יימצאו "טובים ומוכשרים לעבודת האדמה" תינתן להם "אחוזת שדה" ורק אז יעלו בני משפחותיהם.

באופן כללי ניתן לומר, כי מרבית תנאי ההסכם שומרים על האינטרסים של חברת כ"ח, פרט לסעיף י"א החותם את סעיפי ההסכם, בו נקבע:

"כאשר נתיישב בהאחוזת אשר תינתן לנו אין לפקדי החברה אשר במקווה ישראל להתערב בעניינינו רק בדברים הנוגעים בין אדם לחברו, אבל בדברים שבין אדם למקום ומצוות המעשיות אין להם להתערב ולאמר לנו כה תעשו או כה לא תעשו, כי אם ככל אשר יורו לנו תופשי התורה כה נעשה ונצליח" (יסוד המעלה, עמ' 41).

בשולי ההסכם אישר וקיים הרב ר' מרדכי גימפל את האמור בו וציין כדלקמן:

"וכן קבלו עליהם את כל הפרטים האלה ברצונם הטוב וחתמו על זה בלבבות שלמות ונפשות חפצות".

וביחס לתכונות הנבחרים הוסיף כי

"המה אנשים ישרים הולכי תום ועובדים אדמתם בעצמם בזיעת אף ויגיעת נפשותם ושמץ דבר עול וריב לא נשמע עליהם" (שם).

לעשרת הנבחרים הוקצה זמן של שבועיים ימים בלבד לצורך התארגנותם ואיסוף כספים להוצאות הדרך. (ההוצאות היו על חשבונם, בהתאם לסעיף א' להסכם.) ביני לביני השפיע הרב ר' מרדכי גימפל יפה על ר' יחיאל בריל להצטרף ולעלות עם "האנשים המובחרים לאה"ק" ולעמוד בראשם על-מנת "להביאם אל המנוחה והנחלה". מסיבות שלא היו תלויות במייסדי המושבה נדחה מועד יציאתם לארץ בשבועיים נוספים ונקבע למוצש"ק פר' ויצא.

ר' יחיאל בריל תיאר מראש עם עשרת הנבחרים להיפגש במועד הנ"ל בחצות הלילה בתחנת הרכבת בוילנה. בהגיעו לתחנת הרכבת גילה להפתעתו כי למעשה ממתינים לו אחד-עשר אנשים "איש שקו על כתפו" ולא עשרה אנשים, כפי שנקבע מלכתחילה.

על שאלתו לפשר נוכחותו של האדם הנוסף השיבוהו עשרת הנבחרים כי החליטו לצרפו אליהם על-מנת שיוכלו להתמיד ולהתפלל במניין גם אם אחד מהם יחלה או, ח"ו, ישיב נשמתו לבורא עולם.

הסבר זה שכנע את ר' יחיאל לצרף את המלמד ר' אברהם יעקב גלמן לקבוצת העולים אף על פי שלא היה לו דרכון וצירופו היה כרוך בהוצאות כספיות נוספות. עלייתם ארצה הייתה רצופה תלאות וייסורים.

ביום ד' טבת תרמ"ג [14.12.1882] זכו לנשק את אדמת הקודש. בו ביום עברו למקווה ישראל ומיד החלו בעבודות השדה. כבר בתחילת עבודתם ניכר היה כי המה "עובדי אדמה מנעוריהם" וחריצותם הייתה לתהילה בפי כל רואיהם. למרות זאת הוחלט שלא לתת להם נחלה במקווה ישראל, וזאת בניגוד למה שהוסכם אתם טרם צאתם לארץ.

החיפושים למציאת קרקע חלופית הלכו והתמשכו, ועקב כך נוצרו חיכוכים בינם לבין מר הירש מנהל מקווה ישראל ונוצרה תחושה של היקלעות למבוי סתום.

מצב דברים זה גרם לדאגה בלב הברון ופקידיו, ועל רקע החשש לכישלון ניסיון ההתיישבות החלו לחפש אשמים לדבר. מר ארלנגר, יועצו המיוחד של הברון רוטשילד, במכתבו מיום 31.8.1883 למר הירש מנהל מקווה ישראל מביע את ההסתייגות שהייתה לו עוד בהתחלה מרעיון ההתיישבות החדשה ומדגיש "כי אך ורק הרב מוהליבר הוא שגרם לכל זה". בהמשך דבריו הוא מציין:

"אני כשלעצמי התנגדתי תמיד לניסיון זה ב-10 או 20 משפחות. מר דה רוטשילד לא הסכים אלא לניסיון שהציע בתוקף מוהליבר הנ"ל. אך איש מכאן לא רצה ולא ביקש זאת. האומללים העלובים הלכו שולל אחרי אינטריגה... עשה כל מה שלאל ידך כדי שהם יקבלו אדמה נאותה" (ספר הציונות, שמואל יבניאלי פרק ג' עמ' 238).

בין האנשים אשר באו לעודד את רוחם של מייסדי המושבה במקווה ישראל היה ר' יחיאל מיכל פינס אשר הכירם עוד מחו"ל. במכתבו לר' יחיאל בריל מבקש הרב מוהליבר להודות לר' יחיאל פינס על דברי העידוד שהשמיע באוזני המייסדים:

"ישוב נא רוב תודות בשמי לידידנו הרב החכם מוהרי"ש פינס על אשר חזק את לב האנשים ודבר להם דברים נחומים, כי כל ההתחלות קשות, אבל לבסוף בלי ספק כי יראו נחת בעמלם והעקוב יהיה למישור, ויהיו למופת לרבים וכמצדיקי הרבים יזהירו". (יסוד המעלה, עמ' 54).

תיאור פרשת עליית המייסדים ושהייתם במקווה ישראל עד לרכישת אדמת המושבה כתובים ומפורטים בספר "יסוד המעלה" שכתב ר' יחיאל בריל.

הקמת המושבה

כחלוף עשרה חודשים מעת עלות אחד-עשר המייסדים לארץ נרכשה אדמת המושבה ובשבוע פר' וישב תרמ"ד התיישבו בה וקראו לה בשם "עקרון", ורק אז החלו משפחות המייסדים לעלות ארצה. אותה עת הצטרפו אל משפחות המייסדים עוד שבע משפחות.

ימיה הראשונים של המושבה היו ימים קשים ורוויי סבל, כפי שתיארם ר' אברהם יעקב גלמן: "בהתיישבנו בעקרון... צרות רבות ורעות באו עלינו, כמה אנשים שבקו לן חיים בערך עשרים נפשות, וכמה אנשים נעשו עיוורים עד היום הזה, כי היה אויר המקום לא טוב, וכמעט לא היה באפשר ללון לילה אחד מפני מחלת הקדחת אשר תקפה עלינו, ואנחנו ממש הפקרנו את חיינו, ואך על ידינו הוטב אויר המושבה, ויעל לנו זה בנפשות יקרות ובצער מרובה, מרבה להכיל עד כי לא ישער איש..." (ארכיון ציוני 73/52A).

למרות הפגעים אשר פקדו את תושבי המושבה הם המשיכו לעבד אדמתם בעקשנות ובחווה וראו ברכה בעמלם, כמתואר על-ידי הפקיד אליהו שייד - המפקח מטעם הברון רוטשילד על מושבות ארץ-ישראל:

"תקווה טובה נשקפה למושבות ולתושביהן כי יוכלו בקרוב להיות אי תלויים בדעת ועזרת אחרים, והמושבה עקרון לאות ומופת על הדבר הזה". (ההדגשה שלי - א.א.).

ובהמשך תיאורו מציין כי

"תושבי עקרון לא יצטרכו עוד בשנה הזאת לתמיכת הנדיב ועזרתו, שדוניהם הוציאו צמחן לברכה ומהלך יום תמים סביבות עקרון לא ראה חטים ושעורים יפות כאלה אשר בשדוניה" ("החבצלת" תרמ"ו, גיליון 73).

בשנת תרמ"ז ביקר הברון רוטשילד לראשונה בארץ ובהיותו במושבה שבע עונג ממראה השדות ומחריצות מייסדי המושבה ואז החליט להסב את שמה ל"מזכרת בתיה", על שם אמו שנפטרה בר"ח אלול תרמ"ו כמתואר בעיתון "המגיד":

"בהיות הנדיב השר הגדול באראן עדמונד דע ראטהשילד הי"ו ורעייתו הגבירה תי' ב'עקרון' היא המושבה החוסה בצל חסדם, וישמח מאד עליה כי תשגשג כשושנה יפה, ועל אנשיה החרוצים בעבודתם, ועל כולם כי הנם יהודים אמיתיים שומרי הדת לכל דקדוקיה (וזוה אדיר חפצו של הנדיב הבאראן הי"ו ובה מצא ניחומים לנפשו העגומה מצערו הגדול אשר הצטער ב'ראשון לציון' מכעס יושביה האכרים כנודע), ענה ואמר לאנשי 'עקרון': 'בני חביבי, מתנה טובה הבאתי 'לראשל"צ' אבל לא זכו בעיני ואינם שוים לה. אמרתי לקרות את המושבה ההיא בשם 'בתיה' ע"ש נשמת אמי נ"ע אשר נפטרה בשנה זו, אך נחמתי, כי המושבה הזאת אשר אשמת יושביה גדלה, איננה ראויה להיקרא בשמה, ע"כ לכם אתננה, ומושבתכם לא עוד עקרון תיקרא כי אם בשם 'מזכרת-בתיה' תקרא מעתה והלאה. כל בני המושבה קראו יחי הנדיב לעולם! תחי הגבירה לעולם! עוד תזכו לראות בנחמת ציון וירושלים ובשוב בנים לגבולם בבי"א! ("המגיד" תרמ"ז, גיליון 22).

אף על פי ששם המושבה הוסב ל"מזכרת בתיה" המשיכה המושבה להיקרא במשך שנים רבות גם בשם "עקרון".

יחס הרב מוהליבר למושבה

כבר בשנותיה הראשונות הגשימה מזכרת בתיה את ציפיות יוזמי הקמתה ואכן שימשה ל"אות ומופת", הן מבחינת התבססותה הכלכלית שהייתה בתוך זמן קצר יחסית כמתואר לעיל, והן מבחינת אורח החיים שהונהג במושבה, אשר היה מושתת על יסודות התורה והמסורה.

מייסדי המושבה קשרו קשרי ידידות הדוקים עם רבני עיה"ק ירושלים, ומתוכה בחרו רבנים לשבת על כס הרבנות במושבה. כן שכרו מלמדי תינוקות מירושלים שילמדו את ילדיהם.

המושבה מזכרת בתיה הייתה כמרגלית המשובצת בכתר שם-טוב של הרב מוהליבר זצ"ל, ומכתביו המעטים ששרדו ניתן ללמוד מה הייתה גדולה שמחתו מנטע שעשועיו ועד כמה הייתה רבה הערכתו למייסדי המושבה.

במכתב תשובה שכתב הרב מוהליבר לרב הגאון ר' שמחה ביק אב"ד דק"ק מאהליב בשנת תרמ"ו מציין הרב מוהליבר כדלקמן:

"הקאלאניע עקרון, אשר אנכי יסדתי על הוצאות השר הנדיב עדמונד דה ראהטשילד מפאריס, כאשר פעלתי אצל השר הזה כשלוש שנה ויותר עת היותי בפאריס, והדברים בזה ארוכים, הם כולם עובדי אדמה מנעוריהם, כשרים ויראי ה' למאוד". (שו"ת מהר"ש מוהליבר, אורח חיים סימן י"ט).

במכתב שכתב הרב מוהליבר לד"ר פרופ' הרמן שפירא בשנת תרמ"ז חוזר הרב מוהליבר ומדגיש את העובדה כי מייסדי המושבה נבחרו על פיו. במובאות הנ"ל מדגיש הרב מוהליבר את חלקו הרב בהקמת המושבה, ומביע את הערכתו לתכונות מייסדיה.

על יחסו המיוחד של הרב מוהליבר למזכרת בתיה ניתן ללמוד במיוחד מאירוע קשה שאירע בשלהי שנת תרמ"ט, לאחר שהאספה הכללית של תנועת "חובבי ציון" בחרה בהנהגה חדשה לתנועה, כשבראשה עמד הרב שמואל מוהליבר. וכה מתואר האירוע על-ידי יהודה אפל: "ההנהגה הראשית החדשה נגשה אל עבודתה בחשק נמרץ, ומיד אחר האספה החלה להתעסק בדבר משלוח המלאכות לא". הר"א גרינברג התנדב לסדר שיירא מתוך אנשים עשירים וכולם יחד יסעו בראשית קיץ תר"ן לתור ולחקור אחרי כל הדרוש לטובת הישוב, גם הגרש"מ (הגאון ר' שמואל מוהליבר) הסכים להלוות אליו בשיירא זו, אבל בין כה וכה והנה קפצה רוגזה של דלטוריא על ראשי חובבי-ציון ובקורת נמרצה מצד הממשלה נעשתה ברוב ערי ליטה על העסקנים. ונוסף על הדלטוריא הנה נתגלתה החברה המסותרת "נס ציונה" בוולוז'ין וכתבים רבים ירדו לגרדום. על פי הצעת הרשי"פ (ר' שמואל יוסף פין) נסעתי אנכי לביאליסטוק כדי להתראות עם הגרש"מ ולהודיעו מכל אלה וגם להתייעץ עמו מה לענות לחוקרי הממשלה באופן שלא יסתור האחד את דברי השני. באור ליום השישי שעה ארבע בלילה באתי אל ביתו, העירותיו משנתו והודעתיו מכל, ויחדיו השלכנו חבילות מכתבים וכתבים הנוגעים לחיבת ציון אל התנור המוסק לאפית חלה לשבת. לבי התפקע והתכווץ בקרבי למראה האותיות הפורחות מן הנייר הבוער באש, אותיות שהיה בהן חומר יקר לתולדות תנועת התחייה בראשית שנות יצירתה. את הכל השליך הרב לתוך האש ואך את החוזה בדבר עקרון שם בכיסו בבגדיו בתקווה, כי אם גם תהיה בקורת חיפוש בביתו, לא יעזו למשמש ולחפש בכיסו" (בתוך ראשית התחייה, מאת יהודה אפל, עמ' 93). (ההדגשות שלי - א.א.)

מכל הכתבים שהושלכו לתנור המוסק והיו למאכולת אש לא מצא הרב מוהליבר להסתיר על גופו אלא את ההסכם שנערך עם מייסדי מזכרת בתיה טרם עלותם לארץ, הנזכר לעיל, ועובדה זו מדברת בעד עצמה.

פרשת שמיטת תרמ"ט

מערכת היחסים הנפלאה ששררה בין מייסדי מזכרת בתיה מחד גיסא לבין הברון רוטשילד והרב מוהליבר מאידך גיסא, הלכה והתערערה במהלך שנת תרמ"ט.

שנת תרמ"ט הייתה שנת השמיטה הראשונה, שבה עמדו המושבות החדשות (פתח תקווה, ראשון לציון, נס ציונה, ראש פינה, גדרה, יסוד המעלה, מזכרת בתיה) בפני הבעיה הקשה של קיום מצוות השמיטה הלכה למעשה. סביב סוגיה זו התפתח פולמוס ציבורי רחב, שהיו מעורבים בו גדולי התורה בארץ ובתפוצות.

מצד אחד, היו מגדולי הדור שטענו:

"כי איך שתהיה ההלכה קבועה בעניין השמיטה בזמן הזה, דאורייתא או דרבנן, ראויים ומחויבים אנו לקיימה בזה עכ"פ בשמיטה הראשונה אשר זכינו למושבות, ולתת לנו יתד במקום קודשו" ("לא עת לחשות". הרב מרדכי גימפל, "החבצלת" תרמ"ט, גיליון 34) וכנגדם היו מגדולי הדור שסברו כי השבתת עבודת האדמה במשך שנה תמימה עלולה לקטוע את התפתחות המושבות החדשות ולסתום את הגולל על רעיון חידוש היישוב היהודי בארץ-ישראל.

עוד בראשית שנת תרמ"ח פנו נציגי הברון (הרב צדוק הכהן ומיכאל ארלנגר) וראשי חובבי ציון (ד"ר פינסקר) אל גדולי התורה לקבלת היתר לעבודת האדמה בשנת תרמ"ט.

לאחר ליבון הלכתי ועיון רב בסוגיה זו חתם הרב שמואל מוהליבר יחד עם עוד שניים מגדולי ישראל (הגאון ר' ישראל יהושע טרונק זצ"ל מקוטנא והגאון ר' שמואל זנוויל קלפפיש זצ"ל מוורשה) על היתר למכירת הקרקע לזמן מוגבל לנוכרים, וזאת כהוראת שעה במגמה להפקיע את פירות הארץ מקדושתם ולאפשר את עיבודן של האדמות. להיתר זה הצטרף גם "רבן של כל בני הגולה" הגאון ר' יצחק אלחנן ספקטור זצ"ל, רבה של קובנה.

ולעומתם יצאו רבני ירושלים עיה"ק, ובראשם הגאונים רבי יהודה לייב דיסקין זצ"ל ורבי שמואל סלנט זצ"ל, בקריאה שלא לנגוע במצוות השמיטה ולקיימה לכל פרטיה ודקדוקיה, תוך שהם מבטיחים לשומרי השמיטה כי "שביתת הארץ תהיה להם לברכה". לאיסור זה הצטרפו גדולי ישראל רבים, כגון הנצי"ב, הגאון ר' דוד פרידמן (קרלינר), ועוד. (בשמיטות הקודמות הזהיר הגאון ר' אליהו גוטמכר לשמור על הלכות שמיטה ביישובים החדשים בא"י).

מייסדי מזכרת בתיה מצאו את עצמם בהתחבטות רבה באיזה אופן לנהוג.

מצד אחד הם העריכו מאוד את הרב שמואל מוהליבר אשר היה בין החותמים על ההיתר, אולם מצד שני קיימו קשרים הדוקים עם רבני ירושלים אשר, כאמור, שללו אותו.

התחבטותם הלכה וגברה ככל שקרבה שנת השבע, ובסופו של דבר החליטו שלא לסמוך על ההיתר ולנהוג כפסק רבני ירושלים.

בקביעת עמדתם זו הושפעו לא במעט מעמדתו של הגאון ר' מרדכי גימפל זצ"ל אשר עלה לארץ בערב רה"ש תרמ"ט.

כאמור, הרב מרדכי גימפל זצ"ל שעלה ארצה והתיישב במושב יהודיה ע"י פתח תקווה,

התנגד לכל היתר עבודה בשביעית. מייסדי מזכרת בתיה אשר הכירוהו עוד ממקום רבנותו ברוז'ני "והורגלו לשמוע לדברו כאשר ישמע איש לדבר אלוקים" (מל"ל, דרך לעבור גאולים, עמ' 621) הושפעו מאוד מעמדתו. החלטת מייסדי מזכרת בתיה שלא לסמוך על ההיתר, כפסק רבני ירושלים, יצרה מתיחות רבה בינם לבין פקידי הברון והרב מוהליבר.

פקידי הברון ניסו בדרכים שונות ומשונות להניא את מייסדי המושבה מהחלטתם, ולשם כך לא נמנעו אף מלנקוט תחבולות ודרכים עקלקלות. ברם משנוכחו לדעת כי אין לאל ידם לשנות את החלטת מייסדי המושבה מלשבות בשביעית, לא בחלו ורדו בהם ביד קשה, כמתואר להלן:

"קיים האדון בלאך את אשר גזר האדון שייד על עקרון. את המורים שפת צרפת בבית הספר שלל מהם וייקחם אליו לראשון לציון, וגם הפרדים מסבבי הגלגל לשאיבת-מים גלו מעקרון לראשון לבל יהנו מהם שובת-שביעית. ואם באלה לא יווסרו עוד ידו נטויה לרדפם עד חרמה, ולגרשם בכוח הממשלה מעל האדמה אשר ניתנה להם ואשר עבדו בזיעת אפם". ("החבצלת" תרמ"ט, גיליון 53).

הסנקציות שהוטלו על מייסדי המושבה לא הביאו לשינוי החלטתם, והם דבקו בקיום מצוות השמיטה במשך כל השנה אף על פי שרעבו לפת לחם "והרעב החל להפיל בהם חללים" כמתואר להלן:

"הלא תדעו אחים יקרים כי אחיכם אכרי 'עקרון' נתונים ברעה גדולה, ואסונם גדלה מאד, המה ונשיהם וטפם ובהמותם יחד יגוועו ברעב במלא מובן המלה. זעקת הרעבון החלה להפיל בהן חללים, ויום יום יובאו חולים רבים מהמושבה לבתי החולים אשר בעירנו, כל לב ישראלי נקרע לגזרים בראותו נהרי נחלי דמי ישראל מוגרים במורד בגלל שמירת הדת וחוקי האמונה על שמירתם שנת השמיטה כפי האיסור אשר יצא מאת גאוני עיה"ק ירושלים ת"ו..." ("החבצלת" תרמ"ט, גיליון 34).

על הסבל של אנשי עקרון בשנת השמיטה תרמ"ט ועל ההתעללויות של פקידי הברון נגד המתיישבים, נכתב בפרוטרוט ב"המעין" גיליונות תמוז תשמ"ו ותשרי תשמ"ז.

הקדע בין הרב מוהליבר לברון רוטשילד

המחלוקת סביב שאלת השמיטה לא רק שיצרה מתיחות קשה מאד בין מייסדי המושבה מחד גיסא לבין הברון רוטשילד והרב מוהליבר מאידך גיסא, אלא הביאה גם לעימות חריף בין הברון רוטשילד לרב מוהליבר.

במכתב שכתב הברון רוטשילד לרב צדוק הכהן תוקף הברון קשות את מייסדי המושבה על שאינם מוכנים לסמוך על ההיתר, ואינו חוסך מלים קשות מהרב מוהליבר.

במכתב הנ"ל מזכיר הברון רוטשילד את פגישתו הראשונה עם הרב מוהליבר, שבה סוכם על הקמת המושבה על ידי "עשרה או שנים-עשר איש", ועורך חשבון נוקב עם הרב מוהליבר על שהסב לו הוצאה כספית עצומה בהקמת המושבה.

הברון רוטשילד טוען במכתב הנ"ל כי הרב מוהליבר הוליכו שולל בכך ש"לא הסתפק בעשרה גברים, אלא שלח 11 משפחות עם 200 נפש" להקמת המושבה. לאחר שהברון מפרט את הוצאותיו הכספיות הגדולות להתיישבותן של אחת-עשרה המשפחות הענפות הוא מתייחס ל"מחדליו" של הרב מוהליבר בנושא השמיטה, על שאינו מנסה להשפיע על מייסדי המושבה לסמוך על ההיתר, ואינו עושה דבר לשכך את אש המרד, כמצוטט לקמן:

"עכשיו באה שנת השמיטה. אני מבין ומוקיר את כל ההשקפות הדתיות, לעולם לא תעלה על דעתי המחשבה להכריח את האנשים לעבור על דתם, אולם שנת השמיטה הייתה בשביל אנשי עקרון רק תירוץ בכדי לא לעשות כלום... אני מרגיש את ההתקוממות שמתחילה, אני כותב לרב שמואל מוהליבר, מה עושה הרב הזה?

הוא, אשר זרק לזרעותי 200 נפשות והוא אשר אחראי כלפי, אפילו מילה אחת אינו משיב לי!... האם הרב שמואל עושה משהו בזמן הזה? כלום!

הוא האשם בכל, כי לפי בקשתו עשיתי את הכל. הוא לא אומר כלום, ועל ידי שתיקתו הוא מחזק את המתקוממים. המכתבים שכותבים אליו נשארים ללא מענה. נראה הדבר כאלו הוא רוצה לנער מעצמו את האחריות, תוך הזמן הזה הולך וגובר הרוגז... אף אחד מהם עדיין לא ביקש סליחה, ולמרות הכל מרשה לעצמו ר' שמואל לבקש ממני שאני אשכח את הכל.

המילה של ר' שמואל היא חסרת כל ערך בשבילי, וכן גם המלצותיו. אני בעצמי אראה מה יש לי לעשות, ככל שנמשך העניין כך אפעל בקשיחות נגדם... שידע ר' שמואל שאת המתיישבים של עקרון עם משפחותיהם אני אשלח לו חזרה, ואז הוא יראה מה הוא יכול לעשות אתם, ופרט להוצאות הנסיעה לא אתן להם אפילו אגורה אחת". (אוסף שבדרון, תיק אוט' רוטשילד, אדמונד).

הרב צדוק הכהן שלח את מכתב הברון בצירוף מכתב שכתב לרב מוהליבר ובו הוא כותב:

"לכבוד ידידי החכם המפואר גדול שמו בקרב עמו ה"ה כש"ת מוהר"ר שמואל מאהיליווער נ"י. קבלתי את המכתב המוסגר פה מאת הבארן עדמונד דה רוטהשילד ולמורת רוחי ולעיצבון לבבי לא מצאתי את אשר קיוויתי, כי דברים קשים הוא מדבר אל אדוני בחרון אפו. יושבי עקרון הבאישו את ריחם לפניו, ואם לא יבקשו מחילה במהרה וישנו את דרכם לא אדע מה ילד יום מחר. ירחק אלוקים כל גזרה רעה מישראל". (כתבים לתולדות חיבת ציון וישוב א"י, כרך ב, עמ' 877).

מה העלה את חמת הברון על הרב שמואל מוהליבר ומדוע לא השיב הרב מוהליבר למכתביו של הברון רוטשילד? הסבר לשאלות אלה מביא נכדו של הרב מוהליבר, ד"ר יוסף מוהליבר, בשולי מכתב הברון המתפרסם ב"כתבים".

ד"ר יוסף מוהליבר סוקר את השתלשלות מתן ההיתר ואת החלטתם של מייסדי המושבה שלא לסמוך עליו, ולאחר מכן מציין:

"הגרש"מ (הגאון רבי שמואל מוהליבר) ז"ל לא ידע אז מנוחה, וכמה פעמים כתב להעקרונים וגם טלגרמות שלח להם להטותם מדרכם, אבל כל עמלו עלה בתוהו. בינתיים פרצה המחלוקת הידועה בעקרון. בימי המבוכה ההם קבל הגרש"מ כמה מכתבים מאת הבארן

רוטשילד להתערב בדבר ולהשפיע על העקרונים. הגרש"מ בקש לנסוע לארץ ישראל לשם כך, אבל הוא חלה בעת ההיא והרופאים אסרו עליו את הנסיעה הזאת. אז אמר הגרש"מ בלבו: אם הוא יחזיר תשובה להבארון ויספר לו את הדברים כהווייתם, כלומר שהוא כבר עשה את כל מה שהיה בידו לעשות ולא הצליח, - ודאי יגדל עוד יותר כעסו של הבארון על העקרונים, והכעס הזה ימיט אסון על העקרונים ועל הישוב כולו. לפיכך החליט שלא להחזיר תשובה כלל לבארון, ובזה יעלה אמנם עליו את חרון-אפו של הנדיב הגדול, אבל יסיר את חרון-אפו מעל העקרונים, משום ששתיקה זו יהיה פירושה, שהרב מוהליבר, ולא העקרונים, אשם בדבר, משום שהוא לא רצה להשפיע עליהם". (כתבים לתולדות חיבת ציון וישוב א"י, כרך ב', עמ' 877).

מהאמור לעיל ניתן ללמוד על גדלותו של הרב מוהליבר זצ"ל ועל חיבתו הרבה למייסדי מזכרת בתיה, שאף על פי שלא ציינו לפסקו גונן עליהם והיה נכון לספוג עלבונות קשים ביותר ובלבד שלא לעורר ולהגביר את חמת הברון עליהם. מכתב הברון נגע מאוד ללבו של הרב מוהליבר והוא הצהיר כי יצווה להניחו למראשותיו לאחר מותו (פנקס ביאליסטוק / אברהם שמואל הערשברג, עמ' 371, הערה 71).

התדרדרות מערכת היחסים בין מייסדי המושבה ובין הברון רוטשילד הביאה את הרב שמואל מוהליבר לפנות אל ר' שמואל יוסף פין, שעמד בראש אגודת "חובבי ציון" בווילנה, לכנס אספה כללית של "חובבי ציון" במגמה למצוא דרך ליישוב הסכסוך. וכה כותב הרב שמואל מוהליבר לר' שמואל יוסף פין:

"הפעם אשנה כי נחוץ מאד להחיש את האספה כי מהסתם כבר נודע גם לרום כבודו את דברי ריבות והסכסוכים שנפלו בין הקאלאניסטים מעקרון (מזכרת בתיה) ובין הפקידים, עד שקרוב הדבר שהקאלאניא תהרס ותחרב לגמרי חלילה. ואם באמת יהיה כדבר הזה, אזי כל הבניין של חובבי ציון ברוסיה ייפול למשאות חלילה. על כן חובה עלינו גם בשביל דבר זה לבד לעשות אספה ולהתייעץ יחדיו באיזה אופן נוכל להשקיט המחלוקת". (כתבים, כרך שני, עמ' 417).

בעקבות מכתב זה של הרב מוהליבר התכנסה בוויילנה בט"ז מנחם-אב תרמ"ט אספה של "חובבי ציון", אשר בין היתר דנה בסכסוך השמיטה. משתתפי האספה כתבו מכתב למייסדי המושבה וביקשו בו לקבל את מרות פקידי הברון.

למרות הפניה הנ"ל של "חובבי ציון" המשיכו מייסדי מזכרת בתיה לדבוק בפסק רבני ירושלים ובמשך כל שנת השמיטה לא עבדו אדמתם, בעוד שביתר המושבות, למעט פתח תקווה, הסתמכו על ההיתר.

הסכסוך עם הברון ופקידיו גלש לעבר שנת תר"ן, עד אשר הרב שמואל סלנט זצ"ל נכנס לעובי הקורה ופישר באופן זמני בין הצדדים.

ביקור הרב מוהליבר בארץ

בשנת תר"ן יצא הרב מוהליבר בראש משלחת חשובה של "חובבי ציון" לבקר בארץ. מתפקיד המשלחת היה לבחון במיוחד את מצב המושבות בארץ. ביפו באו לקדם את פני המשלחת רבים מתושבי העיר, משלחת נכבדה של "היישוב הישן" בראשות המזכיר ר' יוסף ריבלין, נציגי "היישוב החדש", ראשי פקידות הברון, רבנים וביניהם גם הרב מרדכי גימפל יפה זצ"ל. המשלחת נתקבלה בכבוד והדר בערי יהודה ובמושבות ישראל. בהגיע הרב מוהליבר לירושלים

"יצאו רבים מראשי הכוללים ונכבדי העדה לקדם את פניו, ולמחרתו ביום השבת פר' במדבר לאחר קריאת ההפטרה נאם אחד מעסקני ירושלים נאום ארוך לכבוד האורח החשוב הזה, ורבים מגדולי הרבנים וחכמי ירושלים באו אחרי כן לקבל את פניו במלונו. עפ"י בקשת הגר"ש סלנט דרש הרב מוהליבר בביהכ"ס של ה'חורבה' דרוש נפלא ממולח בהלכה ובהגדה בחריפות ובקיאיות והקסים את כל השומעים. אחרי שביקר את המוסדות היותר חשובים שבירושלים עיר הקודש וחקר על דבר פרטי מצב הישוב הישן - יצא לראות את המושבות. הוא ביקר את פתח תקווה ואת המושב 'יהוד' שהתקיים בימים ההם, את המושבות ראשון לציון, ודי-חנין, עקרון, גדרה, קסטינה וזיכרון יעקב, ובכל מקום בא בדברים עם האיכרים ועם חברי הפקידות והשתדל בכל כוח השפעתו להשלים בין פקידי הנדיב ובין האיכרים". (ספר שמואל, עמ' ל"ז).

בהגיע הרב מוהליבר עם המשלחת שעמד בראשה למזכרת בתיה (עקרון) התקבל בכבוד גדול. מייסדי המושבה שטחו בפני המשלחת את חוסר שביעות רצונם מפקידי הברון וביקשו להשתחרר מעול הפקידות. וכך מסכם הרב מוהליבר את טענותיהם במכתבו המפורסם:

"מטרת נסיעתי לארץ הקדושה":

"הקולוניסטים בעקרון אינם רוצים עוד להישאר תחת ידי הפקידים, כי אומרים מהיום בכוחם לפרנס את עצמם ואינם צריכים עוד לחסדי הנדיב, רק בכדי שיהיה להם במה לשלם את נשים להנדיב, רוצים הם שהנדיב ייתן להם על נטיעת גפנים וכדומה עשרים דונם אדמה לכל אחד ועל הוצאות הנטיעות, וכאשר יתנו הכרמים את פריהם, יפרעו לו את החוב מעט מעט בכל שנה".

הרב שמואל מוהליבר מציין במכתבו הנ"ל כי דיבר עם המפקח שייד על ההצעה הנ"ל והלה הבטיח להשפיע על הברון לקבלה.

טענה נוספת שהעלו מייסדי המושבה בפני הרב מוהליבר מתייחסת לסירובם למסור את יבולי תבואת אדמתם לפקידי הברון - סירוב שמקורו בחוסר אמון בפקידי הברון שאמנם יחלקו אחר כך את יבול התבואה בין התושבים באופן יחסי. וכה כותב הרב מוהליבר במכתב הנ"ל:

"עפ"י פקודת הנדיב מחויבים הקולוניסטים לתת כל תבואתם תחת יד הפקידים, והם אומרים שאינם מאמינים להפקידים ולא יתנו להם בשום אופן, ולא יכולתי לפעול אצלם שיאמינו בחסדי הנדיב, כי הם אומרים שהפקידים יעשו כרצונם, וע"כ הייתי בבירות ודברתי עם המשגיח הראשי ה' פראנק והבטחתי לפעול אצל הפקידים שיניחו התבואה בידי הקולוניסטים". (ספר שמואל, עמ' מ"ז).

המשלחת שהתה בארץ כחודש ימים וקצרה הצלחה רבה. ראשי המתנגדים למתן ה"היתר" (הרב שמואל סלנט והרב מרדכי גימפל) קיבלו את הרב מוהליבר בכבוד גדול. במהלך

הביקור בלט הרב מוהליבר במנהיגותו, ובכישוריו המיוחדים הצליח לרצות ולפייס את כל הזרמים והפלגים - אנשי "היישוב הישן", אנשי "היישוב החדש", "פקידי הברון" והמושבות.

"...והעליתם את עצמותי..."

לאחר פטירת הרב שמואל מוהליבר זצ"ל (י"ט סיון תרנ"ח) הקימה קהילת ביאליסטוק "אוהל" על קברו של רבה הנערץ, אולם בשנות השואה האיומה בוצע הרס בבית הקברות וה"אוהל" נותץ.

בשלהי שנת תש"ן יצא ר' שמואל סולץ יליד העיר ביאליסטוק, המתגורר עתה בגבעתיים, למצוא את קברות אביו וסבו בבית העלמין היהודי בביאליסטוק. ר' שמואל סולץ, אשר שבילי בית העלמין בביאליסטוק זכורים לו מתקופת נעורו, הצליח לאתר את קברי אביו וסבו, וכן איתר לא הרחק מקברותיהם בחלקת הרבנים בסמוך ל"אוהל" של הרב חיים הערץ זצ"ל את מקום קבורתו של הגאון רבי שמואל מוהליבר זצ"ל.

רשמי ביקורו של ר' שמואל סולץ פורסמו לראשונה בעיתון "הצופה" בכ"א אב תש"ן (2.8.90).

בעקבות הכתבה הנ"ל הגה הרב אפרים זלמנוביץ שליט"א, רבה של מזכרת בתיה, את הרעיון להעלות את עצמות הרב מוהליבר לארה"ק ולטמן בבית העלמין במושבה. במהלך שנת תשנ"א התקיימו מספר פגישות עם ר' שמואל סולץ, עם ר' משה שפיגל מנהל חברה קדישא "שומרי הדת" בני-ברק, ועם ד"ר אריה מוהליבר נינו של הרב מוהליבר, על-מנת להביא למימוש רעיון העלאת העצמות, אך מסיבות שונות לא צבר הנושא תאוצה.

בראשית שנת תשנ"ב החל הרעיון לקרום עור וגידים, אך משהתברר כי הוצאת הרעיון אל הפועל כרוכה בהוצאה כספית גדולה הוחלט לשטוח הרעיון בפני חה"כ רפי אלול, יו"ר המועצה המקומית מזכרת בתיה.

מר אלול קיבל את הרעיון בהתלהבות וביקש "לגלגל" את הנושא במהירות, תוך מתן הבטחה שהמועצה המקומית תשא בהוצאות הכספיות. באותה עת, בב' מרחשוון תשנ"ב (10.10.1991) כתב ר' דוד בגון יליד העיר ביאליסטוק המתגורר עתה בחיפה, מכתב למר אלול ובו הוא מציין כי בקיץ תשנ"א עסק בשיקום בית העלמין בביאליסטוק ובמהלך עבודתו ניקה את השטח שבו היה ממוקם ה"אוהל" של הרב מוהליבר וחשף את יסודותיו.

ר' דוד בגון, אשר לוחות המצבות בבית העלמין בביאליסטוק חרוטים בזיכרוננו, ציין במכתב הנ"ל כי שמע על רעיון העלאת העצמות והביע את נכונותו לסייע בעניין.

בעקבות מכתב זה התקיימה בט"ז חשוון תשנ"ב (19.01.42) ישיבה בבית מרכז השלטון המקומי בתל אביב, בה השתתפו הרב אפרים זלמנוביץ, מר רפי אלול, ר' משה שפיגל, ר'

דוד בגון, ר' מאיר מרמורי וכותב שורות אלו.

בישיבה הנ"ל הציג ר' דוד בגון תמונה של חזית "אוהל" הרב מוהליבר משנת תרפ"ט, אשר היה בנוי מלבנים אדומות, בה הוא מצולם עם קבוצת ילדי השומר הדתי וצילומים של יסודות ה"אוהל" ההרוס שנחשפו על ידו בקיץ תשנ"א. (מר בגון מופיע באחת התמונות יחד עם פועלים ששכר לניקוי השטח בסמוך ליסודות ה"אוהל"). בישיבה הוחלט, בין היתר, כי היציאה לפולין להעלאת העצמות תהיה בתוך שלושה שבועות. כן סוכם כי ר' דוד בגון יתלווה לאנשי חברה קדישא בראשות ר' משה שפיגל. ואכן בשלהי חודש חשוון תשנ"ב יצאו אנשי חברה קדישא ור' דוד בגון לביצוע המשימה.

בסופו של דבר, עצמות הרב מוהליבר הועלו ארצה ונטמנו בבית העלמין במזכרת בתיה בסמוך לקברות מייסדי המושבה בג' כסלו תשנ"ב במעמד גדולי תורה וברוב עם, ותוך חודשים ספורים הוקם "אוהל" חדש על גבי קברו במתכונת ה"אוהל" אשר היה קיים בביאליסטוק.

מימוש הרעיון הנשגב של העלאת עצמות הרב מוהליבר והטמנתן בבית העלמין במזכרת בתיה הנו תוצאה של שיתוף פעולה הדוק ומלא בין האנשים הנזכרים לעיל, אשר גם כותב שורות אלה זכה להימנות עמם - והדברים בזה ארוכים.

בהתייחס להטמנת העצמות של הרב מוהליבר זצ"ל במזכרת בתיה אמר מר זבולון המר שר החינוך דאז, את הדברים הבאים (ג' כסלו תשנ"ב):
"ויפה עשו ראשי מזכרת בתיה שעמלו ויזמו להעלות את עצמותיו לכאן, יפה מאוד עשו. היום כאן כולנו גומלים חסד של אמת לאחד מגדולי האומה שלנו. מי שקרא לעם היהודי של ימיו את חזון העצמות היבשות, עצמותיו באות לכאן... חזונו הגדול של הרב מוהליבר שבימיו זה היה חלום דמיוני הפך בימינו למציאות של ארץ ישראל פורחת שמאכלסת, עוד מעט נקווה, כחמישה מיליון יהודים, ובמציאות הזו היום הוא מוצא את מנוחתו הנכונה מנוחת עולמים. וביום הזה משיבה האומה תודה לאחד מבחירי בניה ומנהיגיה שהקדיש את מיטב חייו ומרצו להיטיב לעם היהודי ולכוונו לציון".

זכות גדולה נפלה בחלקה של המושבה מזכרת בתיה שעצמותיו של יוזם ייסודה נטמנו באדמתה במלאת 110 שנים לפגישתו ההיסטורית עם הברון רוטשילד שבה הוחלט על הקמת המושבה.

"מהיום מזכרת בתיה היא לא אותה מזכרת בתיה. היא מזכרת בתיה אחרת, יותר קדושה".
במלים אלה ביטא מר רפי אלול, יו"ר המועצה המקומית מזכרת בתיה, את משמעות הטמנת עצמותיו של גאון-צדיק זה באדמת המושבה.

וכה השמיע בעניין זה הראשון לציון הרב הראשי לישראל הרב מרדכי אליהו שליט"א:
"מעתה תהיה המושבה לתפארת לעם ישראל, כי רבים יעלו על ציונו וזכותו תגן עליהם אלף המגן ויזכו לבני חיי ומזוני ריחי, אכי"ר".

דומני כי אין הולם יותר מלחתום שורות אלה אלא בדברים שכתב הרב שמואל מוהליבר זצ"ל
יומיים לפני פטירתו, דברים שהיו יפים לשעתם ויפים עוד יותר לימינו אנו:

"...יסוד עבודתנו הלאומית צריך להיות תורתנו הקדושה... כן, אחים נכבדים, עבודה רבה
לפנינו ועלינו לעבוד ולעבוד בלי לאות ובלי הרף, עלינו לעבוד שכם אחד בלי פרוד, באהבה
גמורה ובאחריות שלמה" (ספר שמואל, עמ' ע"א).